

A „VÉGSŐ MEGOLDÁS”

Az auschwitzi lágerben elpusztított 1,1 millió áldozat mintegy 40 százalékát Magyarországról deportálták – és ez csak egy volt a sok száz kisebb-nagyobb átmeneti tábor, gyűjtőtábor, haláltábor közül, amelyek felfedték a náci birodalom valódi arcát. Egyes vélemények szerint a sztálingrádi vereség, a világháború fordulata után már nem Németország világhuralma, hanem a zsidók megsemmisítése volt az első számú cél Hitler birodalmában. **Bihari Péter** foglalja össze a holokauszttal kapcsolatos történelmi dilemmákat és idézi fel a főbb eseményeket

Vajon a tódzó gettóba zárt gyermekek közül túlélte valaki a holokausztot?

AGÖRÖG HOLOKAUSZT – egészen eléggő áldozat – kifejezést csak az 1970-es évektől kezdték használni a zsidó véskorszak megjelölésére, egy amerikai tévésorozat címe nyomán. Izraelben a *soá* (shoah – pusztulás) szó terjedt el. A náci beszédmódban a csak beavatottak számára érthető „végső megoldás” fordulatot alkalmazták. Ma meglepőnek tűnhet, de az európai zsidók elpusztítása a világháború utáni években, sőt évtizedekben nem volt kiemelt téma. Csak olyan események változtattak ezen (az 1960-as években), mint Adolf Eichmann látványos elfogása és jeruzsálemi pere, s később

az auschwitzi tábor őreinek németországi perei. Időközben felnőtt egy új nemzedék, amely feltette szüleinek a sokáig tabunak számító kérdést: és „Te, papa/mama, mit csináltál a háború idején?” Az 1990-es években a ruandai népiirtás adott újabb aktualitást a genocídiumok kutatásának, majd napjainkra a holokauszt szinte

hiszen a korszak történész kutatói ontják a véskorszakról szóló könyveket és cikkeket. Még ma is rengeteg a vitatott probléma, ami az események terjedelme miatt érthető. Az értelmezést évtizedekig meghatározta az, hogy „intencionalista” és „funkcionalista” megközelítést alkalmaztak-e. Az előbbi nézet képviselői

Hitler végig meggyőződéssel vallotta, hogy a zsidóknak „el kell tűnniük”, de végig metaforákban beszélt, és ügyelt arra, hogy írásos utasítást ne lehessen az ő nevéhez kapcsolni

minden más kérdést háttérbe szorítva a 20. század egyik központi témájává lépett elő. A nácik elsősorban a zsidókat kívánták kiirtani, ám nem szabad elfeledni a nácizmus nem zsidó áldozatait: a politikai foglyokat, a cigányokat, a homoszexuálisokat (a légerekben mindegyik csoportot más-más jelekkel különítették el), a szláv értelmiséget és a hadifoglyokat (5,7 millió német fogságba került szovjet katona közül csak 2,4 millióan éltek meg a háború végét), továbbá a náci eutanázia-program keretében meggyilkolt betegek tízezreit.

Van olyan sarkos nézet, amely szerint a holokauszt racionálisan nem is fogható fel, ezért nem is értelmezhető. De ez inkább filozófiai álláspont,

úgy vélték, hogy Hitler és a nácik kezdettől ki akarták irtani az európai zsidókat, és ezt a tervet vitték keresztül, amint tehették. Utóbbiak szerint – bár a nácik antiszemitizmusa vitán felül áll – nem létezett kialakult terv, és lényegében a háború menete során dőlt el, hogy a rendszer „kumulatív radikalizálódása” a gyilkos antiszemitizmust hívja elő. Ezt a vitát színezi az ideológiai vagy haszonelvű megközelítés kettőssége: vajon az ideológiai szembenállás határozta-e meg a náci politikát vagy egyszerűen a zsidó javak elrablásának vágya? Ez utóbbi megközelítésre jó példa Götz Aly műve (*Hitler néppállama*, Atlantisz Könyvkiadó, 2012), amely azt állítja: a nácik nem csak saját német népüket „tartották jól” a megszállt Európa, illetve a zsidó vagyon kirablásából,

Zyklon-B tárolóedények – felnyitás után, levegővel érintkezve hidrogén-cianid szabadult fel

Élet a halál előtt: barakk a birkenauai táborban a mai emlékhelyen. A foglyok összezsúfolva aludtak a háromemeletes priccseken

hanem juttattak morzsákat a csatlós népeknek is, mintegy bűnrészessé téve azokat.

Egy következő fontos kérdés változatlanul az, hogy mikor és hogyan született meg a döntés a „zsidókérdés végső megoldásáról”. Mert ilyen döntés biztosan volt – nagyon valószínű, hogy valamikor 1941 második felében –, bár az is nyilvánvaló, hogy írásos nyoma nem maradt. Hitler végig meggyőződéssel vallotta, hogy a zsidóknak „el kell tűnniük”, miközben végig metaforákban beszélt, és gondosan ügyelt arra, hogy egyetlen gyilkolásra felszólító írásos utasítást se lehessen az ő nevéhez kapcsolni. Valószínű, hogy 1938-ig, talán egészen 1939-ig kényszerkitelepipítés útján akart megszabadulni a náci birodalom zsidó lakosságától, ami persze az erőszakot sem nélkülözte volna. De nem létezett világos program ennek végrehajtására – ebben a „funkcionalistáknak” lehet igazuk.

Lengyelország lerohanása és megszállása után a zsidókérdés dimenziói drámaian megváltoztak. Az első utasítást 1939 szeptemberében írta alá Reinhard Heydrich: a zsidók „koncentrációját” írta elő (kényszerkivándorlás céljából) és kitelepítésüket a birodalomhoz csatolt területekről. Rendelkezett ún. Zsidótanácsok (*Judenrat*) felállításáról is. A jelek szerint a nácik az újonnan létesített Főkormányzóságban, Lublin környékén akartak „zsidórezervátumot” létrehozni. Komoly formában merült

Einstanzgruppe bevetés közben az ukrainai Ivangorod közelében. A fotót a lengyel ellenás egyik tagja találta meg egy postai küldeményben

fel a zsidók Madagaszkár szigetére telepítésének terve is. Hamarosan gettókat állítottak fel, először Lódzban, később Varsóban és százával más lengyel településeken. Úgy tűnik, sokáig a szintén náci megszállás alá került Nyugat-Európában sem létezett egységes terv, sem egységes politika a zsidókkal szemben.

A Szovjetunió megtámadásával a nácik zsidókkal kapcsolatos politikája is alapvetően átalakult. Már a Szovjetunió elleni háború első öt hónapjában mintegy félmillió zsidót gyilkoltak meg a négy „bevetési csoportba” tartozó német egységek (*Einsatzgruppen*) és helyi segítők. A bolszevismus elleni harc azonossá vált a zsidók kiirtásával – a keleti hadjáratot Hitler és a náci vezetők eleve az

hajtottak végre Transznisztríában a román hatóságok.

A zsidókérdés „végső megoldása” 1941 második felében öltött testet. Addig a kényszermunka, a kiéheztetés és a kitelepítés között ingadoztak az álláspontok. Göring 1941. július 31-én küldött levelet Heydrichnek, amelyben a megfelelő intézkedésekre szólított fel a „zsidókérdés végső megoldása” érdekében. Mértékadó történelmi vélekedések Pearl Harborhoz, az Egyesült Államok hadba lépéséhez kapcsolják a „zsidókérdés” teljes és radikális „megoldásának” tervét. Goebbels 1941. december 12-én írta naplójába: „A zsidókérdést illetően a Führer úgy döntött, hogy elérkezett a leszámolás ideje.” Egy hét múlva Himmler jegyezte fel: „Zsidókérdés – kiirtani, mint a partizánokat”. Hitler bizalmasai előtt kijelentette: „A Reichstag előtt megmondtam a zsidóságnak [1939 elején], hogy el fog tűnni Európából, ha a háború elkerülhetetlenné válik. A világháború kétféle millió halottja ennek a bűnöző fajnak a lelkén szárad, most pedig újabb százazrek. Ne mondja senki: De hát nem küldhetjük a mocsárba őket! Ki törődik a mi embereinkkel? Jó, ha előttünk jár a hír, hogy kiirtjuk a zsidókat.”

Heydrich – akkor már SS Obergruppenführer (altábornagy) – 1942. január 20-ára konferenciát hívott össze az Am Grossen Wannsee 56–58. alatti villába, Berlin nyugati szélén. A megjelent államtitkároknak, főhivatalnokoknak elmondta, hogy az euró-

A magyar példából jól tudjuk, hogy a népirtás lendülete akkor sem hagyott alább, amikor – 1944-ben – már jól látszott, hogy Németország elveszíti a háborút

„alsóbbrendű fajok” elleni megsemmisítő háborúként tervezték. Az első olyan akciót, amelynek tízezernél több áldozata volt, a magyar hatóságok által Magyarországról áttelepített idegen állampolgárságú zsidók ellen követték el SS-ek és ukrán fegyveresek 1941 augusztusában, Kamenyec-Podolszknál. Hasonló vérengzést

pai zsidóságot meg kell semmisíteni. A konferencia – amelyet Eichmann készített elő, és a jegyzőkönyvet is ő vezette – nem döntést hozott, hanem tájékoztatta az érdekelt intézmények vezetőit és biztosította közreműködésüket. Két fontos kérdést akartak megoldani: hogyan határolják pontosan körül a deportálandók körét, és miként oldják meg a szállítás kérdését. Az érintett zsidók számának megállapításakor Angliát, Írországot, Svédországot, Svájcot, Törökországot is figyelembe vették: összesen 11 millióan jöttek számításba. Vagyis valóban egész Európát akarták „zsidómentessé” tenni. Ahogy Heydrich fogalmazott: „Először Európát kell átfésülni, nyugatról keletre.” Valójában inkább megfordítva történt. És nem a berlini főhatóságok döntöttek el mindent; a holokauszt inkább a Berlin és a „periféria” közötti kölcsönhatások eredménye volt.

A Wannsee-konferenciával egy időben, 1941 végétől kezdve már épültek a megsemmisítő táborok, azaz haláltáborok a lengyel Főkormányzóság területén: Chelmno és Belzec után Sobibór, Treblinka, Majdanek és Auschwitz-Birkenau. Az ún. Reinhard-akció keretében kikísérletezték a megsemmisítés „leghatékonyabb” technikáját, szén-monoxid-gázzal tömegesen ölték meg

Koncentrációs és megsemmisítő táborok a Harmadik Birodalom területén
 LENT: Az iparszerű mészártás nem volt elég, a zsidókat gyakran kényszerítették egymás ütlegelésére vagy szakálluk levágására is

nagyok körül valóságos táborgyűrűt létesítettek, akár több tucatnyi lágerrel. A magyar példából jól tudjuk, hogy a népirtás lendülete akkor sem hagyott alább, amikor – 1944-ben – már jól látszott, hogy Németország elveszíti a háborút. Sőt a magyar transzportok sorozatos érkezése átmenetileg ismét csúcsteljesítményre készítette a már-már munka nélkül maradt auschwitzzi lágert. Az ott elpusztított 1,1 millió áldozatnak mintegy 40 százaléka Magyarországról deportált zsidó

volt. Van olyan vélemény, hogy a világháború 1942–1943-as fordulata után Hitlernek és a náciaknak már nem Németország világhuralma, hanem a zsidók megsemmisítése lépett elő a végső célá, ennek érdekében folytatták a háborút.

Újabbán az amerikai Timothy Snyder kutatásai alakították át a holokauszttal kapcsolatos ismereteket.

Igaz ugyan – írta –, hogy az áldozatok egy részét iparszerűen működő halálgyárakban gyilkolták meg, de egy másik részét, keletebbre sokkal ötletszerűbben és primitívebben, ahol a németek a helyi ukrán, litván stb. erők segítségét vették igénybe. Szerinte a két terület közötti határsáv nagyjá-

ból az 1939-es Molotov–Ribbentrop-vonal mentén húzódott. Snyder újrászámolta, hogy a két totális rendszer, a sztálini és a hitleri mennyi embert pusztított el a „véres övezetben”, csak az 1930 és 1945 közötti másfél évtizedben. Az általa 14 millióra becsült végső szám a következőkből tevődik össze: 3,3 millió, a saját kormányuk által halálra éheztetett szovjet állampolgár; 300 ezer szovjet áldozat a nagy terror időszakából; 200 ezer agyonlőtt lengyel a megszállt Lengyelországban; 4,2 millió olyan szovjet polgár, akiket a német megszállók éheztettek halálra és 5,5 millió zsidó, akiket a németek pusztítottak el, végül még 700 ezer belorusz és lengyel, akiket a németek „megtorló akcióik” során löttek agyon.

Segítők és néma cinkosok

Közhely, hogy a holokauszt kibontakozása három szempontból vizsgálható: az elkövetők, az áldozatok és a kívülálló-k szemlélők szempontjából. Az elkövetők persze titkolóztak és kódosítottak (lásd: „végső megoldás”), mert jól tudták, hogy a tömeggyilkosság Németországban sem népszerű. De azért szűk körben kevésbé óvatoskodtak – példa erre a terror irányítójának, Heinrich Himmlernek egy ismert beszéde SS-tisztek előtt, 1943 őszén: „Szeretnék most itt önök előtt teljes őszinteséggel egy igazán súlyos dologról beszélni. [...] A zsidók eltávolításáról, a zsidó nép megsemmisítéséről beszélek. Ez olyasmí, amit kimondani könnyű. »A zsidó népet kiirtjuk«, mondja minden párttársunk – »persze, hiszen ez a programunk, a zsidók kiiktatása, megsemm-

az embereket. Később, Auschwitzban áttértek a Zyklon-B jelű gáz használatára. Itt érdemes megjegyezni, hogy a lágerek valóban a náci új rendjének méltó jelképeivé váltak: összesen több száz kisebb-nagyobb munkatábor, átmeneti tábor, gyűjtőtábor, haláltábor működött Európa-szerte, sőt az igazán

A varsói zsidó gettó-
rendőrség tagjai
razziáznak 1942-ben
FENT JOBBRA:
Az amerikai had-
sereg egy rabbija
vizsgálja a frankfurti
Fajl Intézet pincéjé-
ben a fél Európából
összerabolt szent
iratokat

misítése, ezt végrehajtjuk». És akkor jönnek, jön az a derék 80 millió német, és mindegyiküknek megvan a maga jóra való zsidaja. Na persze, a többi zsidó, az mind disznó, csak ez az egy, ez egy első osztályú zsidó. És azok közül, akik így beszélnek, egyik sem látta megtörténni, egyik sem élte át azt, amit önök közül sokan tudnak. Önök közül a legtöbben jól tudják, mit jelent száz, ötszáz, ezer hullát látni, amint egymás mellett fekszenek. Hogy ezt kibírtuk – néhány emberi gyengeségből eredő esetet kivéve –, és hogy megőriztük tisztességünket, ez tett bennünket erőssé. Ez történelmünknek egy megíratlan és soha meg nem írandó dicső oldala lesz, mivel mi tudjuk, milyen nehéz lenne számunkra, ha ma – a bombatámadások, a háború nehézségei és nélkülözései közepette – még minden városban itt lennének a zsidók mint titkos szabotőrök, agitátorok és bujtogatók. Ha a zsidók még mindig a német nemzettest részei lennének, mára valószínűleg elértük volna az 1916–1917-es évek mélypontját. [...] És akkor szembetaláljuk magunkat a kérdéssel: mi történjék a nőekkel és a gyermekekkel? Elhatároztam, hogy itt is egészen világos megoldást találunk. Nem tartom ugyanis jogosnak azt, hogy a férfiakat kiirtsuk – megöljük vagy megöletjük –, és azokat, akik a gyermekeinken és az unokáinkon bosszút állnak, a gyermekek alakjában felnőni engedjük. Ezért kellett azt a nehéz döntést meghozni, hogy ezt a népet a Földről eltöröljük.”

Ha igaz, hogy hét ember kellett minden üldözött zsidó megmentéséhez, akkor csak Berlinben kb. 40 ezer ilyen segítő lehetett

Himmler beszéde legalábbis figyelemre méltó. Egyrészt, mert tisztában van azzal, hogy sok német – antiszemitákat beleértve – bizonyos ismerős, „jóra való” zsidókat szívesen megmentene, ám ő szembeszáll velük. Másrészt „megindokolja”, miért kell mindenkit „kiirtani”, nőket és gyermekeket is. Itt érhető leginkább tetten a náci genocídium különlegessége: a történelem sok népirtást ismer, de olyat, amelyben egy modern állam egy másik nép minden egyes tagját meggyilkolná, mégpedig üzemszerűen, modern ipari és bürokratikus eljárások alkalmazásával – ilyesmire korábban nem volt példa. Végül az sem közömbös, hogy Himmlert (a náci elitet általában) hogyan üldözte a „tördöfés” általuk is buzgón ápolta mítosza: a zsidók árulók, belső ellenségek; egy háborút már elvesz-

tettünk „miattuk”, most nem szabad a másikat is elveszíteni ugyanúgy. Hogy mindeközben még tisztességről és dicsőségről beszél, az józan ésszel már aligha magyarázható.

Az áldozatok túlnyomó része valóban nem tudta, mi fog velük történni. Túlélésük legfeljebb a szerencsén és (nem zsidó) segítőikön múlhatott. Egyes becslések szerint pl. Németor-

szág-szerte 10–12 ezer zsidó rejtőzködött, közülük Berlinben 5–6 ezer ember (túlnyomó részük túlélte a háborút). S ha igaz az a másik becslés, amely azt mondja, hogy átlagosan hét nem zsidó közreműködése kellett minden egyes üldözött zsidó megmentéséhez – természetesen önmaguk veszélyeztetésével –, akkor csak Berlinben kb. 40 ezer ilyen segítő lehetett. Sőt egy Max Krakauer nevű berlini lakos a háború végén 66 segítőjét számolta össze. Közreműködésük olykor élelmiszerjegy vagy ruhanemű átadását jelentette, máskor ennél többet.

A meggyőződéses antiszemiták között is akadtak zsidómentők. Winifred Wagner, Bayreuth főnökasszonya folyton kedvelt zsidó hegedűseinek és csellistáinak felmentési kérelmeivel bosszantotta Hitlert. Egy deportált zsidó asszony német jötevőjének köszönhetette az életét: „Ez az ember egy szomszédos községben lakott, ahol kis kertje is volt. [...] Reggelenként hátizsákban hozta magával reggelijét és ebédjét, és azt hűsösen meglepte egy fiatal zsidó asszonnal és annak kislányával. Ezenkívül hozott még a hátizsákjában maga termelte dolgokat, almát, körtét, télen burgonyát, amit a zsidók között szétosztott... Megkérdeztem, hogy miként egyezteteti össze a horogkeresztet és az antiszemitizmust cselekedeteivel. Egyszerűen azt felelte, hogy mint népet, nagy általánosságban gyűlöli a zsidókat, de egyénenként, az más. Elvégre azok is emberek, éppúgy mint a többi, és azoknak is joguk van élni, különösen, ha olyan jóra való emberek, mint mi vagyunk.”

Fel-felmerül az a kérdés, hogy miért

A HOLOKAUSZT ÁLDOZATAINAK SZÁMA ORSZÁGONKÉNT

Ország	Zsidó lakosság száma eredetileg	Elpusztult zsidóság száma	Elpusztult zsidóság aránya (%)
Ausztria	185 000	50 000	27
Belgium	66 000	25 000	44
Bulgária	50 000	--	--
Cseh-Morva Prot.	118 000	78 000	66
Dánia	8000	60	0.7
Észtország	4500	2000	44
Finnország	2000	7	0.3
Franciaország	350 000	77 000	22
Görögország	75 000	65 000	86
Hollandia	140 000	100 000	71
Jugoszlávia	78 000	60 000	81
Lengyelország	3 300 000	3 000 000	91
Lettország	91 500	70 000	78
Litvánia	168 000	140 000	85
Luxemburg	3500	1000	56
Magyarország	825 000	550 000	69
Németország	565 000	142 000	25
Norvégia	1700	762	45
Olaszország	44 500	7500	17
Románia	609 000	270 000	47
Szlovákia	89 000	71 000	80
Szovjetunió	3 020 000	1 000 000	36
Összesen:	9 796 840	5 596 029	60

Forrás: Israel Gutman [ed.], *Encyclopedia of the Holocaust* (New York: Macmillan Library Reference USA, 1990) 1799.

nem álltak ellen a zsidók tömegesebben – ami a magyar példát ismerve valóban képtelenségnek tűnik: a kirekesztő folyamat fokozatossága és törvényszerűsége, a közvélemény beállítottasága, a férfiak munkaszolgálat stb. nem tett lehetővé jelentős ellenállást. Egyetlen példát tudunk, a varsói gettó hősiességét (1943), amely inkább a tisztességes halálról szólt, mintsem a túlélésről. De meg kell említeni, hogy az ún. Auschwitz Jegyzőkönyv létrejötte is annak köszönhető, hogy 1944 tavaszán két munkára hurcolt szlovák fogolyt sikerült megszöknie a lágerből, s később tollba mondták tapasztalataikat.

Utólag talán a szemlélők, kívülállók helyzete a legérdekesebb: mit tudtak, mit tettek, mit mulasztottak el. Ami a németeket illeti: látták, hogy a zsidókat összegyűjtik és keletre szállítják, de ezen túlmenően már nem érdeklődtek a sorsukról. Ahogy később megfogalmazták: „éppen eleget tudtak ahhoz, hogy tudják: nem is akarnak többet tudni...” Egy jól értesült berlini újságíró, Ursula von Kardorff 1944 végén egy svájci lapban olvasott először Auschwitzról. Hitte is, nem is: „A kochstrassei vécén titokban a 'Journal de Geneve' egyik számát olvastam, amelyet Bärchen csúsztatott a táskámba. Benne két cseh borzalmas jelentésével, akik egy keleti lágerből szöktek meg. Úgy tűnik, a zsidókat ott szisztematikusan elgázosítják. Egy hatalmas mosdóba viszik őket, mintha fürdeni mennének, majd láthatatlan

csöveken át gázt vezetnek be a helyiségbe. Ameddig csak mind meg nem hálnak. A holttesteket elégetik. A cikk komolyan tűnt, nem valamiféle propagandairatnak, amely rémségekkel akar rágalmozni. Higgyünk ennek az iszonyatos jelentésnek? A legszörnyűbb sejtéseket is túlhaladja. Egyszerűen nem lehet, hogy igaz. Ilyen állatiasak még a legbrutálisabb fanatikusok sem lehetnek. Bärchen és én egész este nem tudtunk semmi másról beszélni. A láger valamilyen Auschwitz nevű városnál van. Ha mindaz, ami az újságban áll, valóban megtörtént, akkor nem marad más hátra, mint imádkozni: Uram, szabadíts meg bennünket a gonosztevőktől, akik a nevünket ezzel a szégyennel mocskolják be.” (*Berliner Aufzeichnungen*)

Darvas Iván színész fiatalemberként Budapesten élte át a zsidóüldözést. Jellemző a memoárreszlet eleje: 1944 nyarán minden már-már és még békebeli, az emberek strandra járnak. „Strandról hazafelé tartva a Népszínház utca és a József körút sarkán óriási tömegbe ütközöm. Állnak az emberek a járdán, és bámulják az úttesten vonuló különös menetet. Vagy kétszázan menetelnek tarkóra tett kézzel az úttest közepén. Valamennyien a március óta kötelező megkülönböztető jellel, a sárga csillaggal a mellükön. Jószerivel nők,

gyerekek, öregek, köztük csak néhány javakorabeli férfi. A villamosok, autók, buszok mind leálltak... A kétszáz zsidót négy fegyveres, [nyilas] karszalagos fiatal fiú kíséri. Egy elől, kettő kétoldalt, egy meg hátul. Kiderült, hogy az egyik ún. csillagos házból el akartak vinni néhány zsidót, azok meg nem hagyták magukat, ellenálltak. Lövöldözésre került sor, egy csomó zsidót ott a helyszínen lemészároltak, a maradékot meg most viszik el. Mindössze négyen voltak a fegyveresek. Négy géppisztollyal felfegyverzett fiatal gyerek, nálam is fiatalabbak tán. Meg kétszáz fegyvertelen zsidó. És a járdán – velem együtt – több ezer bámészkodó járókelő. A keresztény úri magyar középosztály... Soha életemben, se azelőtt, se azóta nem szégyelltem magam ilyen feneketlenül.” (*Lábjegyzetek*. Budapest, 2001.)

A nemzetközi holokauszt emléknap január 27-én van, az auschwitzi tábor felszabadulásának napján. Magyarországon április 16-át, a vidéki zsidók deportálásának megkezdését választották ki a törvényhozók. A holokauszt feldolgozása továbbra is sok feladatot ad a történészeknek, továbbá azt a felelősséget, hogy nemcsak a németeknek kell a múlttal szembenézniük, hanem minden érintett nép és ország értelmes közvéleményének. ■

Koncentrációs táborból szabadult zsidó kislány pszichológiai vizsgálat közben. A szögesdrótkra emlékeztető firka akkor született, amikor megkérték, hogy rajzolja le az otthonát

